

ОЛЯНИЧ В.В.

ТЕРИТОРІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ТА ГАЛУЗЕВЕ РОЗМІЩЕННЯ СЕЛЯНСЬКИХ КУСТАРНО-РЕМІСНИЧИХ ЗАКЛАДІВ В УСРР У 20-х РОКАХ ХХ ст.

Розглядаються різні види розуміння селянських кустарно-ремісничих закладів в УСРР на початку 20-х років ХХ ст. Визначаються територіально-географічний та галузевий принципи цього розміщення.

Між термінами “територіально-географічне” та “галузеве” розміщення існує наслідковий зв’язок, тобто цілком закономірний розвиток масового бондарства в поліському селі, багатого необхідною сировиною, а для центральних регіонів - гончарного господарства та лозового промислу, які вирізнялися наявністю певних порід глини та розмаїттям верболозу. Природничо-географічна зумовленість селянських промислів є цілком логічною, яка набувала ознак традиції та ремісничої школи, сімейних форм приватного промислового підприємництва. Застосування терміну “промислове” означає для нас не протилежність державній індустрії, а, передусім, самобутній соціально-економічний уклад.

Загальну кількість господарств-промисловців початку 20-х років ХХ ст. фіксують статистичні довідники, але вони не виокремлювали сільських кустарів, однак підкреслювали їх галузевий розподіл. Матеріали міського перепису 1923 р. подають кількість господарств та орендарів фабрично-заводських підприємств - 836 закладів, а також їх розміщення за адміністративно-територіальними районами: на Волині - 89, Харківщині - 55, Поділлі - 100, Одещині - 142, Катеринославщині - 72, Київщині - 221 [1]. Існувала також категорія власників інших промислових підприємств. Відтак, загалом їх кількість була значно більшою, що відображено у фахових статистичних виданнях, підготовлених ЦСУ УСРР. З’ясовуючи соціально-економічні аспекти праці в промисловості УСРР, ЦСУ встановило кількість цензових промислових закладів на 1 січня 1923 р. - 1421, з них у Волинській - 66, Донецькій - 251, Катеринославській - 179, Київській - 239, Одеській - 133, Подільській - 112, Полтавській - 159, Харківській - 225, Чернігівській губернії - 57 підприємств [2]. Київщина вирізнялася наявністю дрібних промзакладів, тому мала найбільшу їх кількість. Але традиційно промисловими регіонами були Донеччина, Харківщина, Катеринославщина. Промисловість мала двадцять галузевих груп, що поділялися на підгрупи. Кожна з них зосереджувалася в типових природничо-географічних районах. Наприклад, гірничо-заводська промисловість об’єднувала кам’яновугільні, залізорудні, соляні підприємства на сході та півдні України, торф’яні, які також входили до її складу - на півночі. Для кустарно-ремісничих промислів ця галузь була безперспективною, а харчо-смакова навпаки - економічною зоною для їх поширення, особливо в сільських районах, оскільки млинарська, цукрова, тютюнова галузі безпосередньо залежали від сільськогосподарської сировини і були представлені підприємствами різних соціально-економічних форм господарської

Олянич Валентина Володимирівна - кандидат історичних наук, докторант Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна

діяльності - державної, кооперативної, приватної. Сільськогосподарський характер мали шкіряна, переробна (льняно-конопляна тощо) галузі, але їх віднесли тоді до закладів цензової промисловості. Зазначимо, що на них працювало 1,2 млн робітників, якщо брати загалом СРСР, а в УСРР - 21,6% від загалу [3]. Решту представляв кустар, ремісник, тобто приватний підприємець. Міська промисловість, зважаючи на кількість та питому вагу суб'єктів господарювання у 1922/23 р., була приватною. За переписом 15 березня 1923 р. в містах УСРР діяло 26468 промислових закладів, з них державних - 2599, кооперативних - 1257, приватних - 22612 підприємств [4].

Галузевий аналіз міської промисловості за її соціально-економічним укладом, а також підприємств цензової промисловості міста загалом, безпосередньо не стосується теми нашого розгляду, але він є відправним, оскільки дозволяє з'ясувати економічні пріоритети приватних підприємств, співвідношення форм, господарсько-комерційну мотивацію діяльності, а до певної міри - і вплив на сільське господарство. Наприклад, у 1924/25 р. налічувалося 3109 цензових промислових підприємств, з них державних - 1953, кооперативних - 579, приватних - 577 [5], а попереднього, 1923/24 р. - 1849, серед яких кооперативні та приватні становили 778 закладів [6]. У третьому кварталі 1927/28 р. було 2628 промислових підприємств, кооперативних - 575, приватних - 176 [7]; у першому кварталі 1928/29 р. - 3219, з них кооперативних - 901, приватних - 129 суб'єктів господарської діяльності [8].

Визначення статусу цензового промислового підприємства передбачало виявлення закладу, де працювало не менше 16 робітників, якщо використовували механічні двигуни, а за їх відсутності - не менше 30 робітників. Незалежно від цензу, тобто соціально-класових обмежень, кооперативні та приватні промислові заклади представляли економічні уклади підприємницької діяльності різних верств суспільства. Якщо селяни брали участь у роботі кооперативного підприємства, то вони не вважалися непманами, але були засновниками промислового закладу, відтак повноправними співвласниками майна і прибутку. Зменшення частки приватних промислових підприємств у 1928/29 р. - результат свідомої економічної політики радянської держави, спрямованої проти непманів, хоча принципи непу формально залишалися. Зарахування до категорії цензових підприємств приватного сектору не завжди відповідало принципам самого цензу. Так, 1925/26 р. 65,3% приватних промислових підприємств мали менше 15 робітників [9], тобто фактично належали до стану кустарно-ремісничої промисловості, її елітної соціальної групи.

Виходячи з того, що майже дві третини приватних цензових промислових підприємств становили дрібні кустарно-ремісничі майстерні, цехи, тобто "нижчецензові" заклади, можна виявити їхню частку серед галузей промисловості. Вони домінували серед підприємств риболовецької галузі (263 із 274 закладів), видобувної (каміння, глина) (250 із 446), металообробної (5006 із 5425), деревообробної (1029 із 1222), хімічної (540 із 692), харчо-смакової (5796 із 7191), шкіряної (1440 із 1678), з переробки бавовни (48 із 49), шерсті (144 із 169), льону (17 із 24), конопель (111 із 118), пошиття одягу (6033 із 6312), з переробки паперу (142 із 172), поліграфічної (408 із 574) [10]. Дві третини були звичайними кустарно-ремісничими підприємствами, що контролювали виробництво в основних галузях промисловості, займалися наповненням внутрішнього ринку споживчих товарів.

Історико-економічні дослідження 20-х років ХХ ст., присвячені з'ясуванню географічного розподілу кустарно-ремісничої промисловості, а також статистичні довідники тих років, оперують загальними даними про кількість підприємств або за секторальним принципом, але становлять ту необхідну групу статистико-економічних джерел, які забезпечують вивчення закономірностей розвитку селянського кустарно-промислового підприємництва. Зокрема, С.Нефедов, ґрунтовна стаття якого опублікована у тематичному збірнику про кустарну промисловість у 1927 р. [11], зарахував до складу підприємств кустарно-ремісничої промисловості українського села усіх дрібних товаровиробників, незалежно від цензу. Він оперує цифрою суб'єктів господарської діяльності - 301390, розподіляючи промислові заклади за природничо-географічними зонами: Полісся - 54225, Правобережжя - 87644, Лівобережжя - 96105, Степ - 63416 [12]. Отже, третина кустарно-ремісничих підприємств зосереджувалась на Лівобережжі, близько третини - на Правобережжі.

Статистичні довідники подають майже однакові дані станом на осінь 1925 р., коли було проведено обстеження дрібної (нецензової) та кустарно-ремісничої промисловості. С.Нефедов не врахував даних про підприємства кустарів Молдавської АСРР, яка перебувала в складі УСРР, де діяло 4542 заклади [13]. Із 300914 підприємств у семи округах Полісся (Волинська, Шепетівська, Коростенська, Чернігівська, Ніжинська, Глухівська, Конотопська) було 54217, у 10 округах Правобережжя (Вінницька, Кам'янецька, Могилівська, Проскурівська, Тульчинська, Київська, Білоцерківська, Бердичівська, Уманська, Черкаська) - 87493, у 15 округах Степу - 63112, у 9 округах Лівобережжя - 96092, а в МАСРР - 4542. Відтак, разом налічувалося 305456 виробничих одиниць.

Степові округи вирізнялися тим, що у них найменшу кількість мала Сталінська - 1361, а найбільшу - Старобільська - 7542, але жодна з них не перевищувала десятитисячного бар'єру. На Лівобережжі п'ять округ (Полтавська, Кременчуцька, Лубенська, Роменська та Харківська) зосереджували 71455 кустарно-промислових підприємств, тобто три чверті від їх загальної кількості в регіоні. Полісся та Правобережжя мали по три округи, де кількість кустарно-ремісничих закладів сягала більше десяти тисяч.

Кустарно-реміснича промисловість за її організаційним типом та економічними характеристиками була переважно приватною. Вона мала 404935 закладів із 409797 в УСРР [14], у тому числі на Поліссі - 68155, Лівобережжі - 118336, на Правобережжі - 128888, в Степу - 89556, в МАСРР - 6973 дрібних підприємств [15]. Співставляючи кількість міських та сільських кустарів-підприємців загалом та по секторах, маємо констатувати той факт, що кустарно-промислове підприємництво зосереджувалося переважно на селі, тобто ним займалися так звані одинаки-кустари.

Заслуга С.Нефедова полягає в тому, що саме він, спираючись на матеріали ЦСУ за результатами обстеження кустарів восени 1925 р., виділив підприємства сільських районів за цензом, відтак вважав "*...промисловими закладами дрібної та кустарно-ремісничої промисловості українського села*" 120079 суб'єктів господарсько-виробничої діяльності [16]. Він розподілив їх за кількістю зайнятих робітників, відтак мав наступну характеристику в основних географічно-природничих районах.

Таблиця №1. Сільські промислові заклади за кількістю працюючих найманих робітників у 1925 р. [17]

Райони	Кіл-ть пром. закл.	Працюючих робітників					
		1	2	3-5	6-10	11-15	понад 15
Полісся	17541	13910	2556	895	149	19	12
Правобережжя	28813	22844	4217	1545	166	28	13
Лівобережжя	42732	37515	3445	1494	226	49	3
Степ	30995	24690	3316	2145	657	119	68
УСРР	120081	98959	13534	6079	1198	215	96
у %	100,0	82,5	11,2	5,0	1,0	0,2	0,1

Фактично 93,7% промислових закладів належали кустарям-одинакам, які займалися підприємницькою діяльністю силами власної родини. Сільські округи Лівобережжя переважали за кількістю кустарно-промислових підприємств, але жодна з 42 округ УСРР не досягала десяти тисяч одиниць - лише Полтавська наблизилась, маючи 9601 кустарно-ремісничий заклад. Основну масу становили кустарі й ремісники-одинаки, яких, за підрахунками С.Нефедова, було 181309. Вони розподілялися за наявністю працюючих, тобто згідно встановленого цензу.

Таблиця №2. Кількість сільських промислів кустарно-ремісничої промисловості в УСРР у 1925 р. [18]

Райони	Кількість промислів	Зайнятих осіб					
		1	2	3-5	6-10	11-15	понад 15
Полісся	36684	32144	3712	802	21	4	1
Правобережжя	58183	55659	2539	604	21	6	6
Лівобережжя	53373	49737	3054	560	17	3	3
Степ	32421	25455	6038	799	110	13	13
УСРР	181309	162997	15343	2765	169	23	23
у %	100,0	89,4	8,4	1,5	0,7	–	–

Найвищий відсоток промислів, якими займалися кустарі-одинаки, був на Правобережжі - 94,7%, на Лівобережжі - 93,3%, на Поліссі - 87,6%, в Степу - 78,8%.

Галузева структура кустарно-ремісничої промисловості в сільських районах, якщо брати до уваги кількість промислів та підприємств, пропорційно співпадала з даними про їх наявність в Україні разом. Із 302 тис. виробничих закладів обробкою мінералів займалися 9526, металу - 37059, дерева - 39521, шкіри та хутра - 6735, текстилю - 29831, виробництвом одягу та взуття - 97044, продуктів харчування - 72683, різними промислами - 5391, а загалом налічувалося 366882 осіб, які належали до соціальної групи кустарів-підприємців, з них 261962 "одинаків" та 23446 найманих робітників [19]. За даними офіційної статистики восени 1925 р. в Україні було 39234 ковальських майстерень, з них в селах - 33374; столярень - 21049, в селах - 13353; вітряних млинів - 53818, в селах - 52558; конопляно-прядильень - 21675; в селах - 20884; кравців - 52301, в селах - 35929; шевців - 86076, в селах - 57094; бондарів - 12016. А решта ремесел та промислів, із 39 їх видів, налічувала менше 10 тис. одиниць [20].

Ознаки промислових підприємств, тобто приміщення, споруди, двір, мали ковальські майстерні-кузні, водяні, вітряні, парові млини, конопльодерні та вовночухральні, а решта зосереджувалася в селянських домівках. У приміщеннях здійснювалася металообробка (90,5%), харчо-смакові промисли (90,6%), виготовлення шкіри та хутра (38,1%) [21]. Робота виконувалася переважно ручним способом, досконалі механічні двигуни мали 5336 кустарних підприємств.

Галузі кустарно-ремісничої промисловості охоплювали фактично всю територію УСРР. Гончарство, яке належало до обробки мінералів, зосереджувалося переважно на Правобережжі, бо із 7748 гончарів там діяли 3756, на Поліссі - 1510, Лівобережжі - 1775, в Степу - 707, а 5527 знаходилося в селах [22]. За кількістю гончарень виділялися села Білоцерківської (461), Вінницької (659), Глухівської (378), Житомирської (232), Кам'янецької (823), Київської (410), Лубенської (457), Полтавської (448), Сумської (225), Тульчинської (702), Харківської (379), Черкаської (424), Чернігівської (626) округ [23].

Виготовленням виробів з металу, що мали прикладне побутове та сільськогосподарське значення, займалися сільські ковалі, яких у 1925 р. налічувалося 29520, а також слюсарі (1431), бляхарі (1327). Загалом металообробна кустарна промисловість розподілялася так: на Поліссі - 6298, на Правобережжі - 12503, на Лівобережжі - 8753, в Степу - 11680 кузень, разом - 39234 [24]. Деревообробна галузь представлена столярно-тесялярною справою та бондарством, які зосереджувалися переважно в селах: із 53311 закладів тесялярного виробництва в сільській місцевості знаходилося 39521, у тому числі Вінницька округа мала 1039, Глухівська - 1213, Київська - 1500, Полтавська - 1427, Харківська - 1578 тесярів [25]. Менше сотні таких було в Криворізькій, Маріупольській, Павлоградській, Сталінській округах, що належали до південно-східного регіону України. Бондарне виробництво, беручи до уваги наявність в УСРР 54770 сіл [26], охоплювало лише їх четверту частину. Цим промислом займалося 13075 осіб. Менше сотні бондарів було в Запорізькій (61), Луганській (86), Маріупольській (83), Миколаївській (99), Павлоградській (72) та Сталінській (27) округах [27], де лісові смуги були рідкістю, особливо осини, берези, сосни, з яких виготовляли колеса, реманент, посуд тощо. Кустарний характер мали плетіння з рогами та лози, які належали до деревообробної промисловості, а сам промисел зосереджувався в селах - 98% від їх загальної кількості в Україні. Лозовим ремеслом займалося 3381, рогозовим 4646 осіб; на Правобережжі було 1205 лозовиків, а на Лівобережжі 1562 рогіжників [28].

Мережа сільської кустарно-ремісничої промисловості зосереджувалася в селянських господарствах за умови, що вони поєднували сільськогосподарську діяльність з сезонними промислами. Але були професійні кустарі, для яких виготовлення різних предметів селянського побуту, реманенту, одягу становило суть їхнього повсякденного підприємства. Кожен селянин майже щороку виробляв шкіру забитої худоби, але не кожен шив з неї одяг та взуття. Виготовленням шкіри займалося 3629 кустарів-підприємців, а її вичинкою та заготівлею - 2454. Найбільше таких виробників зосереджувалося в селах Київської, Полтавської та Харківської округ - понад 300 одиниць на округу. Зокрема, із 2939 майстерень-виробників шкіри, де працювало 6300 осіб, на Поліссі було 734, Правобережжі - 1068, Лівобережжі - 1261, в Степу - 866 [29].

Кустарно-текстильна промисловість мала 29831 заклад, з них конопляно-прядильних - 2578, конопляно-ткацьких - 20884, льняно-ткацьких - 2011. Решту становили промисли з виготовлення шпагату, сукна, мотузок. Ця галузь знаходилася переважно в селах. Наприклад, конопляно-ткацьке виробництво, яке налічувало 21675 закладів, базувалося на сімейному підприємстві, розподілившись між регіонами так: на Поліссі - 1461, на Правобережжі - 13996, на Лівобережжі - 5879, в Степу - 349 [30]. Льняно-ткацьке виробництво вирізнялося наступною динамікою: на Поліссі - 743, Правобережжі - 326, Лівобережжі - 6, в Степу - 1031 сімейне підприємство [31]. Вирощуванням конопель та виготовленням з них різної продукції займалися досить активно селяни Білоцерківської, Вінницької, Кам'янецької, Лубенської, Проскурівської, Роменської, Тульчинської округ, хоча майже кожен селянський двір віддавав багато часу в осінньо-зимовий період цій необхідній справі, яка одягала родину, забезпечувала її білизною, килимами домашнього виробництва. З конопель та льону в'язали мотузки та сітки 1701 кустарній заклад, з них на Поліссі - 497, Правобережжі - 663, Лівобережжі - 374, в Степу - 167 [32].

Харчо-смакова кустарна промисловість зосереджувалася переважно в сільських районах, бо із 85115 виробничих одиниць там діяло 76324, з них борошномельних - 65280, олійниць - 4144, хлібопекарень - 222, кондитерських - 37, ковбасних - 139, виробних - 5761, різних - 761. Чоботарська промисловість мала лише 11,7% виробничих одиниць на селі [33]. Решта діяла в містах.

Наприкінці 20-х років кількість промислових одиниць, порівнюючи з попередніми роками, дещо збільшилася, що загалом засвідчує їх позитивну динаміку в українському селі. Так, у 1928/29 р. в УСРР було 583246 промислових одиниць, з них 463822 - сільських: виготовленням засобів виробництва займалося 83923, засобів споживання - 379899 [34], які були дрібними підприємствами, засновниками яких виявилися селяни-хлібороби та кустарі-підприємці. Ремісники становили 75,3% власників-господарів промислових одиниць, а решту, крім колективних форм, - представники дрібнотоварного виробництва - 16,2%, "домашники", які працювали дома, - 6,3%, та "приватно-капіталістичні заклади" - 0,1% [35]. Вони, якщо відхилити класово-формаційний підхід, належали до соціальної категорії приватних підприємців, виробляючи продукцію для внутрішнього споживання, сільського обміну та на ринок.

Кустарно-ремісничка промисловість була, в основному, організаційно-господарською формою саме селянського дрібнотоварного підприємництва, судячи з її географічно-територіального розміщення та функціонування галузей.

1. Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. - Часть 1. Общие предварительные сведения о городах и их населении. - М., 1924. - С.60-72.

2. Статистика України. - Серия: Статистика труда. - Т.1. - Вып.4. - №48. Труд в промышленных заведениях Украины в 1923 году. - Х., 1925. - С.2.

3. Промисловість України за 9 місяців 1923 року // Статистика України. - №97. - Серия IX. Статистика промисловості. - Х., 1927. - С.XVII.

4. Україна. Статистичний щорічник. - Х., 1925. - С.159.

5. Цензова промисловість України 1924-25 р. // Статистика України. - №119. - Вып.5. - Серия IX. Статистика промисловості. - Х., 1928. - С.2-3.

6. Цензова промисловість України 1923-24 р. // Статистика промисловості. - №102. - Вип.4. - X., 1927. - С.2.
7. Цензова промисловість України у III кварталі 1927-28 р. - X., 1928. - С.2.
8. Цензова промисловість України у I кварталі 1928-29 р. - X., 1930. - С.3.
9. Цензова промисловість України 1925-26 р. // Статистика України. - №162. - Вип.6. - X., 1929. - С.3.
10. Україна. Статистичний щорічник. - X., 1925. - С.159-164.
11. *Нефедов С.* Географічний розподіл кількісного складу дрібної та кустарно-ремісничої промисловості України // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. - X., 1927. - С.38.
12. Дрібна (нецензова) й кустарно-ремісничка промисловість України за даними обслідування 1925 року // Статистика України. - №109. - Вип.1. - X., 1927. - С.48.
13. Там само.
14. Україна. Статистичний щорічник. - X., 1926. - С.130.
15. Там само.
16. *Нефедов С.* Вказ. праця. - С.42.
17. Там само.
18. Там само. - С.46.
19. Там само. - С.57.
20. Дрібна (нецензова) й кустарно-ремісничка промисловість України (за даними обслідування 1925 року). - X., 1927. - С.82.
21. *Нефедов С.* Вказ. праця. - С.57.
22. Там само. - С.60.
23. Там само. - С.62.
24. Там само. - С.63.
25. Там само. - С.66.
26. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Вип. 2. ... - С.1.
27. *Нефедов С.* Вказ. праця. - С.67.
28. Там само. - С.68.
29. Там само. - С.70.
30. Там само. - С.76.
31. Там само. - С.77.
32. Там само. - С.78.
33. Там само. - С.82.
34. Дрібна (нижцензова) промисловість України в 1928-29 р. (За матеріалами Всесоюзного перепису 1929-30 р.). - Вип. перший. Соціально-економічна та виробнича характеристика. - X., 1930. - С.XVIII.
35. Там само.

Олянич В.В.

Территориально-географическое и отраслевое размещение крестьянских кустарно-ремесленных учреждений в УССР в 20-е годы XX в.

Рассматриваются различные виды размещения крестьянских кустарно-ремесленных учреждений в УССР в начале 20-х годов XX в. Определяются территориально-географический и отраслевой принципы этого размещения.

Olyanych V.V.

Territorially-geographical and branch placing of the country domestic establishments in the USSR in the 20ies of the XX century

There are viewed various kinds of the placing of the country domestic establishments in the USSR in the beginning of the 20ies of the XX century. Territorially-geographical and branch principles of this placing are defined.

Отримано 28.03.2009